

ER TÖŞTÜK DESTANINDAKİ STEREOTİP MOTİFLERİN ANALİZİ

Analysis of Stereotype Motives in “Er Töştük” Epos

Fikret TÜRKMEN*

Özet

Sosyolojik bir kavram olan *stereotype*, milletlerin kalıplaşmış değer yargılarını, zihniyetlerini, dünyayı algılayış biçimlerini ifade eder. Yaşanılan devir, mekân ve ilişkiler her milletin farklı *stereotiplere* (kod klişeleri) sahip olmasına neden olur. Bu durum yalnızca toplumsal ilişkilerde değil edebî ürünlerde de görülür. Bu makalede Kırgız Türklerinin meşhur destanlarından Er Töştük destanındaki *stereotype* özellikler taşıyan motifler ele alınıp değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Stereotip, Kırgız Destanları, Er Töştük Destanı

Abstract

As a sociological term, *stereotype* explains the mentalities, types of perception toward life and standard judgments of nations. The notions of era, places and relationships have resulted in having different *stereotypes* (cod clichés) for each nation. This situation has been observed not only in societal affairs but also in literary products. In this paper, the motives of the famous epos of Krygyz “Er Töştük”, which possess stereotypic characteristic, will be picked up and analyzed.

Key Words: Stereotype, Krygyz Eposes, Er Töştük Epos

Konuya girmeden önce, *stereotype* kavramının anlamı üzerinde durmakta fayda vardır. Özellikle bu kavramdan ne anlaşıldığını ve folklorik eserlerde hangi anlamıyla kullanıldığını açıklamak gerekmektedir. Sosyologlar, bu kavram için “İnsanları bir takım türlere ve tiplere bölmeyi ifade eden zihinsel eserlerdir ki bunlar belli özelliklerin, muayyen insanlarda mevcut sanılmasını ifade ederler.”¹ demektedirler. Bu özellikler her zaman gerçeğe veya müspet kanıtlara dayanmaz. Olması gerektiği gibi düşünürler. Basmakalıp, ancak ön yargılı basmakalıp düşüncelerdir. Stereotiplerin ayırt edici bir takım özellikleri vardır. Alelade bilgiye dayanırlar ve sözlü kültür ürünü olarak kabul edilirler. Toplumda sözlü yolla yayılırlar.²

Bazı bilim adamları stereotiplerin sözlü olarak, bilinçsiz bir şekilde ve rastgele elde edilebileceğini ileri sürmüşlerdir. Bunlar, tecrübeden çok, kulaktan kulağa aktararak öğrenilen, zaman zaman gerçek ve faydalı da olabilen bilgilerdir. İnsanlar çevrelerini değerlendirirken her zaman aklı davranmazlar; duyguların, antipati ve sempatilerinin etkileriyle düşünür ve değerlendirilirler.

Stereotiplerin bir başka özelliği de tahminî ve duygusal durumu ifade eden değer yargıları olmasıdır. Ancak yargılar, gerçek olaylar arasında hüküm verme şeklindedir. Buradaki yargılar ise belki ön yargı diyebileceğimiz, gerçek belli olmadan ortaya çıkan, içeriği objektif bir gerçekle uzlaşıp uzlaşmadığı kontrol edilmemiş olan bilgiler şeklindedir. Bu bakımdan ön yargı demek daha doğru olacaktır. Yargılar ve ön yargılar, kuşaktan kuşağa miras olarak geçerler. Kültürün muhtevasında da mevcudiyetleri mutlak olan ve kaçınılamayan değerlerdir. Rasyonel ve bilimsel düşünen bir toplumda yargı sayısı artarsa, ön yargı sayısı azalır. Yani, yargı ve ön yargı daima ters orantılıdır.

Stereotipler, toplumun gelenek ve göreneklerinden meydana gelirler. Bu yüzden toplumsal inanışlar yaratırlar. Genel olarak yanlış olsalar da bu özelliklerini kaybetmezler. Hatta çoğu zaman stereotiplerde gerçeğin payı oldukça azdır. Bu yüzden haberleşme süreçlerine ve insanların

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

¹ Mehmet Tezcan, **Türklerle İlgili Stereotipler (Kalıp Değerler) ve Türk Değerleri Üzerine Bir Deneme**, Ankara 1974, s. 9 (Joseph Fichter'in Sociology, U.S.A. 1966, s. 7'den naklen).

² Roger Brown, **Social Psychology**, London 1965, s. 5, 179-181'den naklen; M. Tezcan. age. s. 9.

kavramlaştırma eğilimlerine göre tutumlar ve kanaatler, sosyal stereotip haline gelirler. Stereotip terimi ilk defa Walter Lippmann tarafından “kafamızdaki resim” anlamında ve standardize edilmiş kalıp yargılar, basmakalıp fikirler, düşünce klişeleri ve kafamızdaki tasavvurları basitleştiren bir takım zihinsel ameliyeler olarak, muayyen olayları ve hareket tarzımızı ayarlayan davranış kurallarının tümünü, bizim muayyen olayları nasıl ve ne şekilde gözleyebileceğimizi tayin eden hazır kalıplar anlamında kullanılmıştır.³

Bütün bu görüşler, stereotiplerin ilerleyen doğrultuda ya genelleştirme ya da özelleştirme eğilimine göre gelişmekte olduğunda birleşmektedir. İlkinde, tanıdığımız, aynı kategoride bulunan birkaç kişinin veya olayın özelliklerini bütüne teşmil ederiz. Mesela; bir etnik gruptan tanıdığımız birkaç kişiye ait ortak özelliklere bakarak, bütün etnik grubu aynı kategoriye sokarız. İkincisinde ise bir kategori hakkındaki fikrimizi ve kanaatlerimizi kişi ve olaylara atfederiz. Mesela; bazı etnik grupları peşin olarak (ön yargıyla) iyi veya kötü kabul eder ve o gruba mensup olan bütün fertleri de aynı kanaatle değerlendirebiliriz. Bu değerlendirmelerden birincisinde özelleştirme, ikincisinde genelleştirme söz konusudur.

Biz, bu incelememizde stereotipi, çoğunluğun kabul ettiği ve ciddiye aldığı, değer olarak saygı duyduğu kavram olarak düşünüyoruz. Bunlar, sosyolojide stereotip fert ve toplum için neyse bizde de herhangi bir eserde, fert yerine bir olay, cemiyet yerine de yaratılan edebî tür aynı şeydir. Bu çalışmamızda olayların eserin bütünlüğü içinde kategorilerini tayin etmeyi, diğer olaylara göre hangi fonksiyona sahip olduğunu öğrenmeyi ve rolleri belirlemeyi deneyeceğiz.

Konumuz olan Er Töştük destanındaki stereotip olarak ele alacağımız olayları belirlemek için, önce Er Töştük destanı hakkında kısa bir bilgi verip ardından eserin özetini vermenin faydalı olacağını düşünüyoruz.

Bilindiği gibi, Er Töştük, büyük Manas dairesinin halkalarından biridir. Kahraman Er Töştük de Manas Destanı'nda onun arkadaşı olarak birkaç defa geçer, hatta mücadelelere de katılır. Fakat Er Töştük'ün maceralarında Manas'ın katılımı söz konusu olmaz. Böylece Er Töştük, döneminden ayrı olarak, kendi varlığı ile yaşayan, etkileyici şamanistik içerikli bir hikâyedir. Eserin kahramanının karakterini belirlemek oldukça zordur. Özetinde de belirteceğimiz gibi, yeraltına gitmeden önce aile bağları çok kuvvetli bir tip olan kahraman, kaçırılan sürülerini geri getirir, ailenin bütün problemleri ile ilgilenir. Kardeşlerini akrabaları ile bir araya getirir vb. Ancak daha sonra yeraltına sürgün gitmesi sırasında ve sonrasında, karısını, kardeşlerini ve diğer yakınlarını bir daha hatırlamaz görünür. Bu durum Anadolu halk hikâyelerinde de sık karşılaşılan bir karakter karmaşasıdır. Bir bakıma stereotiptir. Mesela Aşık Garip Hikayesi'nde, Garip gunbette bulunduğu 7 yıl süresince sevgilisini, annesini ve kız kardeşini hatırlama getirmez.⁴

Er Töştük'ün bizim incelememizde kullandığımız Sayakbay Karalayev anlatmasında, Manas sahneye çıkmaz. Er Töştük, Kırgızlara komşu olan Kazaklarda “Er Töstik”, Tümen Tatarlarında “Yir Töştük” adıyla varyantları olan, ancak Kırgızlarda nazım-nesir karışık diğer varyantlarda sadece nesir halinde anlatılan geniş yayımlı bir destandır.

Kırgız Sayakbay Karalayev varyantı, 1938 yılında ünlü bir manasçıdan derlenmiş, 1956 yılında J. Taş-Temirov'un önsözüyle yayımlanmıştır. Bu varyant daha sonra P. N. Boratav ve Louis Bazin tarafından diğer iki varyantla tamir edilerek, Fransızca olarak yeniden yayımlanmıştır.⁵

Bu kitaptaki metni, Boratav, Radloff'un 1869'da Yolay adlı bir Manasçıdan derleyip 1885'te yayımladığı metni de kullanarak eksik epizotları tamamlamış ve eklediği kısımları belirten açıklamalar yapmıştır.⁶

³ Nermin Abadan, *Türk Halk Oyunu Yanıltıcı Klişeler*, Cumhuriyet, 8 Ağustos 1965'ten naklen; M. Tezcan, age. s. 11.

⁴ Bkz. Fikret Türkmen, *Aşık Garip Hikayesi Üzerine Mukayeseli Bir Araştırma*, Ankara 1974.

⁵ Pertev Naili Boratav, “Aventures merveilleuses sous terre et ailleurs de Er Töştük”, *Le Geant des steppes*, Col. Unesco, Paris-1965.

Bu tasnife göre, Er Töştük'ün konusu kısaca şöyledir:⁷

1. Eleman, sekiz çocuklu yaşlı bir adamdır. Hayatının son demlerinde dokuzuncu çocuğu doğar ve adını Er Töştük koyarlar. Çocuk, sürüleriyle birlikte kaybolan ağabeylerini bulur ve getirir. Böylece ilk kahramanlığını göstermiş olur.

2. Eleman, dokuz oğlunu dokuz kız kardeşe evlendirmek ister ve gelinleri aramak üzere yollara düşer. Sonunda Sarabay'ın dokuz kızını bulur ve onları alıp ülkesine dönerken, yedi başlı ejderha olan ihtiyar cadı Zelmogus'a rastlar. Zelmogus, ondan hayatlarına karşılık olarak Er Töştük'ün canının ve gücünün içinde saklandığı sihirli kutuyu ister ve alır.

3. Er Töştük kutuyu geri almak için cadının peşine düşer. Karısı Kenyeke'nin armağan ettiği olağanüstü atına binerek, sihirli kutuyu kurtarır. Ancak cadı onu takip eder ve Er Töştük'ü yeraltına sürgüne gönderir.

4. Er Töştük, yeraltında her birinin ayrı bir olağanüstü gücü olan dört Mamit'e rastlar. Bunlardan biri geyikten hızlı koşar, biri uzakları işitir, biri uzağı görür, biri de denizlerin suyunu içerek bitirebilir.

5. Er Töştük, yeraltında kaplanın, ayının ve karıncanın da arkadaşı olur. Onlara iyilik eder. Onlar da sıkıştığı anda Er Töştük'e yardım edeceklerini vadederler.

6. Er Töştük, yeraltı dünyasının padişahı olan Kök Döö (Gök Dev)'nün küçük kızı Kül Ayım'e rastlar. Er Töştük'ü, daha önce rüyasında gören bu kız, ona âşık olmuştur. Kahramanımızı zorlamak ve Kök Döö'nün ülkesine getirmek için cadıyı da zaten o göndermiştir. Kül Ayım, bir plan yaparak Er Töştük'ün çoban kılığında babasının hizmetine girmesini sağlar.

Kök Döö, üç kızına, artık evlenme yaşına geldiklerini ve beğendikleri gençleri elma atarak seçmelerini söyler. Kül Ayım, elmayı kel çoban kılığındaki Er Töştük'e atar. Hükümdar memnun olmamasına rağmen, onların evlenmelerine razı olur.

7. Kök Döö'nün kızların seçtikleri damat adaylarından bir takım istekleri vardır. Bunlar:

- a. Doksan adet yaban eşiği sıpası avlamak.
- b. Esrarengiz şekilde kaybolan benekli kısırağın olağanüstü taylarını bulmak.

Damat adaylarından ilk ikisi başarısız olurlar. Avdan dönerlerken Kel Çoban'a dert yarılar. Çoban, kızgın demir üzerine oturdukları takdirde, başarının sırrını onlara vereceğini söyler.

İkinci olarak, dev bir kartalın yavrularını ejderhadan kurtarır. Bu kartalın kaçırdığı tayları geri alır ve bunları iki damat adayına verir. Fakat damat adayları, toplanan kalabalığa, tayları kendilerinin kurtarıp getirdiklerini söylerler. Tam o sırada, Er Töştük gelip arkalarını kalabalığa döndürerek, yanıklarını göstererek yalanlarını ortaya çıkarır.

Kök Döö, bu damadın tehlikeli kahraman Er Töştük olduğunu öğrenir ve onu da sinamadan geçirmek için;

- a. Kızgın demirden bir başlık giymesini ister,
- b. At yarışını kazanmasını ister,
- c. Koşuyu kazanmasını ister,
- d. Saçılmış tanelerin kısa bir sürede toplanmasını ister,
- e. Kaplanla ve ayıyla mücadele etmesini ister,
- f. Dönüşü olmayan ülkeden kırk kulplu kazanı getirmesini ister.

⁶ Geniş bilgi için bkz. Pertev Naili Boratav, Louis Bazun, *Er Töştük* (Yukarıdaki kitabın girişinin Türkçe çevirisi); F. Türkmen. *Manas Destanı Üzerinde İncelemeler-I Çeviriler*, s. 230 vd.

⁷ Pertev Naili Boratav, *age*, s. 252 vd.

Er Töştük, olağanüstü güçleri olan dostları dört mamit (Muhtemelen Muhammet'ten, inanmış, ermiş, kutsal kişi gibi bir anlam ifade eder) ile kaplan, ayı, karınca ve atının yardımcılarıyla bütün sınavları başarır.

Yedi başlı cadı, atın suyun dibinden çıkardığı kırk kulplu kazanla öldürülür.

8. Bu sınav sırasında dört arkadaşını öldüren ve kendisine de sandık getirme denemesini yaptıran Kara Döö'yü, sonra da Kök Döö'yü öldürür.

9. Er Töştük, iki karısı (Kül Ayim ve Biyti-Kung) ile birlikte ülkesine dönmek üzere yola çıkar. Ancak önce yeryüzüne çıkmaları gerekmektedir. Bu görevi dev kartal yüklenir. Çıkış sırasında yiyeceği tükenen kartala Er Töştük baldırından keserek bir parça et verir.

10. Yeryüzüne çıktıktan sonra da bir çok sınamadan geçen kahramanlarımız, yolda yaralı halde bir çukura atılan Coyun-Kulak'a rastlar. Onu yanına alır, fakat kısa sürede Coyun Kulak'ın hain olduğu anlaşılır. Coyun Kulak, Er Töştük'ü öldürür ve iki karısını alıp kaçar. Ancak dev kartal, Er Töştük'ü diriltir. Töştük, Coyun Kulak'ı bulur. Onun yedi canlı olduğunu ve canlarının yedi kuşun vücudunda saklı olduğunu, ikinci karısı olan, (Kök Döö'yü sığırtmacı Tek Gözlü Döö'yü kurtaran prenses) Biyti Küng'un yardımıyla öğrenir. Yedi kuşu da öldürünce Coyun Kulak da ölür.

Sonunda Er Töştük ülkesine döner ve sadakatini isbat için hamile olarak, yedi yıl doğurmayı bekleyen Kenyeke'ye kavuşur.

Bu iskelet yapısı içinde, epik hikâye, kahramanın doğumu, evlenmesi, kayıp sürülerin ve kardeşlerin aranması, vb. bir seri stereotip motif ve sahneler ihtiva etmektedir.

Olağanüstü masallarla, hatta Anadolu halk hikâyeleri ile ortak olan pek çok motif bu kompleks destanı süslemektedir. Hatta bazı stereotip motifler, uluslararası masal repertuarlarında da yer almaktadır.

Biz bu destandaki stereotipleri W. Eberhard ve P. N. Boratav'ın hazırladıkları TTV'deki Türk Masalları⁸ ile ayrıca A. Aarne-S. Thompson'un "The Types of The Folktale"⁹ ve S. Thompson'un Motif İndeks'i¹⁰ndeki dünya masalları ile karşılaştırmayı ve analiz etmeyi deneyeceğiz.

"Yeraltı dünyasına inme", "prensesin kaçırılması", "olağanüstü arkadaşların tâbi tutulduğu sınavlar", "sihirli bir kuşun kanadında yer yüzüne çıkma" motifleri Aarne-Thompson'un tip katalogundaki masal tipleri arasında yer alan uluslararası stereotiplerdendir. (Aarne-Thompson No: 8. 301 A, 301 B) Aynı şekilde Türk masal tipleri arasında da TTV deki 72,77 ve 207 (III. Motif 3-5)'e uygun düşmektedir.

Er Töştük'ün yeraltı dünyasında rastladığı dev, Ay Kulak'tır. Bu kelimenin Ayı Kulak'tan bozma olduğu açıktır. Ayı Kulak, pek çok masalda karşımıza çıkan önemli bir motiftir (TTV. 146, III, 77 III, Motif I, Aath, 301 B).

Ayının, ay şeklinde bozulmuş hali, Töştük'te ikinci dev, Kun (Gün) Kulak'ın yaratılmasına yol açar. Aynı şekilde yeraltı dünyasında iki hükümdarla karşılaşır. Bunların isimleri Kırım Han ve Urum Han'dır. Er Töştük, Kırım Han'ın kızı Akçenem ve onun hizmetçisi Kuytu Küng ile evlenecektir. Karalayev versiyonunda bu isimler, Kül Ayim ve Biyti Küng olmaktadır.

Urum Han ve Kırım Han, Kök Döö'nün dünyası olan tarihi bir lokalizasyon stereotipi olarak düşünülebilir.

Karalayev varyantında Kök Döö'nün yerine Er Töştük'ten Demir Han'ın kızını getirmesini Yılanlar Kralı Jılan-Bapıt Han ister. Buna karşılık kendi kızını ona verecektir. Bu hikayelerde Küng'e adı

⁸ Eberhard, Wolfram - Pertev Naili Boratav, **Typen Turkischen Volksmarchen**, (İncelemede TTV şeklinde kısaltılmıştır) Wiesbaden-1953.

⁹ Aarne Antti - Stith Thompson, **The Types of The Folktale**, Helsinki-1966 (Aath olarak kısaltılmıştır.)

¹⁰ Stith Thompson, "Motif Index of Folk Literature", **Tome, I-V**, Indiana - London, 1955-58 (Motif olarak kısaltılmıştır).

Kuytu Kün/Biyti Küng'ten gelmektedir. Olağanüstü kuşun adı da mitolojik bir kuş olan Simurg'dan gelen Samirik'tir. TTV'deki 72. tipteki Zümrütüanka'nın bozulmuş şeklidir.

Bütün bunlar bize stereotip olayların metin içinde veya türler arasında nasıl kullanılabildiğini göstermektedir.

“Olağanüstü arkadaşlar” stereotipi de TTV'de 215. III tipe uyar. Burada, en genç oğul ayının ayağına batan diken çıkarır. Karalayev varyantında ayının yerini kaplan almaktadır.

TTV 175'teki evlilik isteğinin bir meyve ile belirtilmesi motifi 175. III-Motif 6 da üç prensesin kavun göndererek evlilik isteklerini belirtmeleri şeklindedir. Karalayev varyantında, biri çürümüş, ikincisi olgunlaşmış, üçüncüsü ise henüz tam olgunlaşmamış meyveler, üç kızın da evlenme yaşlarına geldiklerini sembolize etmektedir.

Bu ve benzeri stereotipler, hem Er Töştük destanının kompozisyonunda hem de Orta Asya ve Anadolu halk masallarında yaygın olarak yer almaktadır. “Olağanüstü bir vasıta ile mekan değiştirme”nin Aşık Garip Hikâyesi'nde kahramanın Halep'ten Tiflis'e bir göz yumup açma süresinde gelmesinde olduğu gibi.¹¹

Bir başka stereotip de “vahşi hayvanların kahramana yardım etmesi”dir. Yeraltı dünyasında Er Töştük'e yardım eden hayvanların benzerleri Anadolu'daki “Melikşah ile Güllühan” hikayesinde karşımıza çıkar (TTV 37 ve 72. tipler). Melikşah'tan kurtulmak için, hastalanmış gibi yapan annesi, ondan vahşi aslanların bekçiliğini yaptığı bir bahçeden nar getirmesini ister. Melikşah o bahçeye gider, aslanları öldürür fakat yavrularına kıyamaz. Daha sonra yatıp uyur. Haramiler onu öldürmek istediklerinde aslan yavruları kahramanımızı kurtarır.¹²

Er Töştük'te yer alan pek çok motif bize epik hikâyenin halk masalına dönüşmesini, yeni ve ileri bir evreyi göstermektedir. Aath'deki 301 A ve 302 B'deki masalların dünyada çok yaygın olduğunu görmekteyiz, Avrupa, Asya, Hindistan, Çin, Kuzey Afrika, Amerika yerlileri arasındaki anlatımları bilim adamlarınca tahlil edilmiştir.¹³ Bu tahliller, mukayeseli masal incelemeleri için de çok önemli bilgiler vermektedir.

Elbette bu kısa incelemede, bütün varyantları epizotları ve motifleriyle, stereotipleri ile incelememiz mümkün olmadığı için sadece bazı örnekler vererek dikkati çekmekle yetindik.

Sonuç olarak, Er Töştük, Kırgızların ve bütün Türk boylarının folklorundan kaynaklanan motif ve stereotiplerden oluşmuştur. Epik bütünlük, değişik kaynaklı karmaşık elemanları, özellikle masallardaki elemanları çeken “manyetik bir merkez” durumundadır. Aslında Er Töştük'ün anlatımında epik ve epiko-romanesk elemanlar birbirlerine girmiş durumdadır. Anlatımda iki ihtiyaç, anlatıcıyı yönlendirmektedir. Bunlardan ilki epik düzenin ihtiyacıdır. Metin içinde yan yana bulunmak yerine iç içe girerek, bazen genişleyen bazen daralan metin içi bir yayılma göstermektedirler. İkincisi ise anlatıcının, anlatım üslubunu normalleştirdiği ve kendine has kalıplaşmış (stereotip) formüllerle anlattığı, yani anlatıcının duyduğu ihtiyaçtır. Zincirleme masallarda veya epik dairelerde anlatım sırasında, her anlatım türü, kendine has özellikleri korur. Destanlar içinde, Er Töştük destanı bu bakımdan başarılı bir sentez örneğidir.

¹¹ Fikret Türkmen, *Aşık Garip Hikayesi*, Ankara 1974.

¹² Otto Spies, *Türk Halk Kitapları* (Çev. Behçet Gönül), İstanbul 1941, s. 120 vd.

¹³ Pertev Naili Boratav, *Er Töştük ve Halk Masalı*, (F. Türkmen, *Manas Destanı Üzerinde İncelemeler (Çeviriler I)* Ankara, 1995, s. 257.